

MEMORANDAMO O KA HA MAIKEMISETSA A BILI YA KOMISHENE YA DITSHEBELETSA TSA MMUSO, 2023

1. SELELEKELA

- 1.1. Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso (Komishene) ke mokgatlo o ikemetseng, o thehilweng ka ho ya ka Kgaolo ya 10 ya Molaotheo wa Rephaboliki ya Afrika Borwa, 1996 ("Molaotheo"). Molaotheo o hokahanya boikemelo ba Komishene ka thata le ho hloka leeme ha yona, mme o lokisetsa hore ho se be le setheo, le haele sefe, sa Puso se ka itshunyakang tshebetsong ya Komishene.
- 1.2. Komishene e fumana taelo ya yona karolong ya 195 le karolong ya 196 ka hare ho Molaotheo, e leng yona e e nehang maikarabelo a bolebedi jwalo ka ha e le mohlakomedi molemong wa ho bolokwa ha tsamaiso ya mmuso o sebetsang hantle, o nang le bokgoni ekasitana le boemo bo phahameng ba metheo ya boitshwaro ba profeshenale ka hare ho ditshebeletso tsa mmuso.
- 1.3. Karolo ya 196(2) ya Molaotheo e lokisetsa hore Komishene e tlameha ho laolwa ke melao ya naha. Karolo ya 196(9) ya Molaotheo e lokisetsa hore Molao wa Palamente o tlameha ho laola mokgwa o sebediswang ha ho hlwauwa bakomishenara.
- 1.4. Ho ile ha lokisetswa tekolo ya tokomane e buellang ho qalwa ha projeke hammoho le ya tshusumetso ya moruo kahisanong, ho shebuwe maikutlo a ileng a hlaliswa ka hara Moralo wa Ntshetsopele wa Naha (leqephe la 412), e leng a bontshang tsena tse latelang, mabapi le Komishene:
"Ofisi ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso, e leng lekala la tsamaiso la Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso, e itshetlehile, lehoja e se ka botlalo, ho ba phethahatso bakeng sa ho hlwauwa ha Molaodi-Kakaretso wa yona, ekasitana le kabo ya ditekanyetsojhelete tsa yona. Ho na le melemo ya bohlokwa e tliwang ke sena, mme yona e akga monyetla o bulehileng wa ho ba le seabo Ditheong tsa Puso le Tsamaiso; feela kgonahalo le yona e teng ya hore dikamahano tsena di ka fokodisa boikemelo ba Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso. Tsena ke ditaba tseo ho tla tshwanela hore di ke di sekwarekwe ka hloko, ho tloha jwale ho ya pele."
- 1.5. Ho feta mona, Moralo wa Ntshetsopele wa Naha (NDP) o boetse wa hlokomela ha ho e na le kgonahalo ya hore boemo ba Komishene, jwalo ka Lefapha la Ditshebeletso tsa Mmuso, bo ka fokodisa boikemelo ba yona, ka ha basebeletsi ba Komishene ba atisa ho ba le thahasello ho tse ding tsa ditaba tseo ba tshwanelang hore e be ba di behile leihlo la bolebedi.
- 1.6. Ka la 15 Pudungwana 2011, Palamente e ne e nke qeto ya hore Komishene e tlameha ho tlaleha ka ho kenngwa tshebetsong ha karolo ya 195(1) ya Molaotheo ka tsamaiso ya mekgahlelo yohle ya mmuso, ditheo tsa Puso ekasitana le ka dikgwebo tsa mmuso Afrika Borwa, selemo ka seng. Tlaleho ya Komishene e tshwanetse hore e be ka hare ho tlaleho ya selemo ya setheo seo Komishene e tlalehang ka sona selemo ka seng. Komishene e batla ho kenya tshebetsong Qeto

ya Palamente ka ho kenya tekong ho etsuwa molao ha Bili ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso, 2023 ("Bili").

- 1.7. Bili e kenya tshebetsong karolo ya 196 ya Molaotheo ka ho hlongwa ha Diofisitsamaiso tsa Komishene, ka ho tloswa ha mesebetsi tlasa Lefapha la Naha mme e iswe DiofisingngTsamaiso. Ho ntsha Komishene ka hara Molao wa Ditshebeletso tsa Mmuso, 1994, ho batla ho tiisa boikemelo ba Komishene jwalo ka setheo sa semolaotheo. Hona ho tla thusa Komishene ka taolo e betere ya baamohedi ba ditshebeletso tsa yona, ekasitana le bakgathatema, ha e tlosa maikutlo a ka bang teng a kgohlano ya dithahasello hara basebeletsi ba yona ka hara Diofisitsamaiso.
- 1.8. Taelo ya Komishene e tla kenngwa tshebetsong ka hara ditshebeletso tsa mmuso le tsamaiso ya mmuso hore e kenyeletse bomasepala, ditheo tsa bona, mafapha a naha le a diprovense, ekasitana le ditheo tsa mmuso.
- 1.9. Ho atoloetswa ha ho kenngwa tshebetsong ha taelo ya Komishene mebusong ya lehae hammoho le ditheong tsa mmuso ho dumellana le Molaotheo, mme ho matlafatsa seabo sa ho beha leihlo sa Komishene maloka le-
 - ho kenngwa tshebetsong ho nepahetseng ha mekgwa ya tsamaiso ya batho ka hare ho ditshebeletso tsa mmuso, hammoho le tsamaiso ya mmuso; ekasitana le
 - ho etsuwa profeshenale ha ditshebeletso tsa mmuso ka ho fihlellwa ha ditshebeletso tsa mmuso tse nang le bokgoni ekasitana le tse thehilweng hodima boitshwaro bo nepahetseng.

2.MAIKEMISETSO A BILI

2.1.Maikemisetso a Bili ke ana a latelang:

- Ho ntsha tshebetsong Molao wa Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso, 1997, ekasitana le ho tsebahatsa semmuso Molao wa Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso botjha, o tlang ho laola Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso ka mokgwa o dumellanang le ditokisetso tsa karolo ya 196 ya

Molaotheo;

- ho laola mehato e latelwang ha ho hlwauwa bakomishenara ba Komishene;
- ho lokisetša ho hlongwa ha Diofisitsamaiso tsa Komishene. Ofisi ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso, e fanang ka tshehetso ho Komishene, e hlalosa jwalo ka lefapha ka hare ho Shejulu ya 1 ya Molao wa Ditshebeletso tsa Mmuso, 1994. Bili e batla ho hloma tshehetso ya tsamaiso ya Komishene jwalo ka Diofisitsamaiso tse tlasa boetapele ba Mohlanka-Phethahatso e Moholo ya ikarabellang ka kotloloho ho Komishene;
- ho lokisetša hore Komishene e phethahatse taelo ya yona ya semolaotheo maloka le mmuso wa lehae ekasitana le ditheo tsa mmuso; ekasitana le
- ho lokisetša ditaba tse amanang le tseo.

- 2.2. Ntliha ya pele e ka sehloohong ya Mmuso wa Botshelela e mabapi le ho aha Puso hodima mekgwa ya boitshwaro e nepahetseng, e tsamaiswang ka makgabane, e nang le bokgoni, tsebo ekasitana le ntshetsopele. Bili e batla ho fihlella

maikemisetso a Mmuso a ho aha ditshebeletso tsa mmuso tse nang le bokgoni le tse thehilweng mekgweng ya boitshwaro e nepahetseng, ekasitana le tsamaiso ya mmuso ka ho fihlella boemo bo hlokanq qeaqeo ho kenngweng tshebetsong ho feletseng ha matla le ditaelo tsa Komishene, jwalo ka ha ho bolelwa ka hara karolo ya 195 le ya 196 tsa Molaotheo.

- 2.3. Mohlomphehi Mopresidente o tsebahaditse hore phano ya ditshebeletso e tla tsepamisetwa boemong ba ditereke tsa bomasepala. Komishene e tla tsepamisa tshebetso ya yona hodima mmotlolo wa phano ya ditshebeletso diterekeng jwalo ka karolo ya karabelo ditlhokong tsa mmuso ho kgothaletseng ho etsuwa profeshenale ha ditshebeletso tsa mmuso ekasitana le tsamaiso ya mmuso. Ka ho etsa jwalo, Komishene e tla be e arabela ditlhoko tsa Puso e nang le ntshetsopele.
- 2.4. Komishene e tla tshehetsa bomasepala ka mokgwa o dumellanang le karolo ya 154(1) ya Molaotheo wa 1996, bakeng sa ho fihlella taelo ya Mopresidente jwalo ka ha e boletswe Puong ya Boemo ba Naha, ya 2023, ka mokgwa ona o latelang: *“Mmuso o kenya tshebetsong mekgwatharollo e mmalwa ho lokisa ho hloleha ho teng boemong ba mebuso ya lehae, mme o ntlafatse phano ya ditshebeletso.*

Mekgwatharollo ena e kenyeletsa ho ntlafatswa ha baemedi ba setjhaba le bahlanka; ho hlokomela le ho hlabolla marangrang a metheo a lehae: ekasitana le ho sebedisa matla a mmuso wa naha ho kenella moo bomasepala ba hlolehang ho phetha maikarabelo a bona teng.

{Ditshebeletso tsa mmuso tse profeshenale, tse sebeletswang ke batho ba tsebang mosebetsi, ba itetse e bile ba tsepame mekgweng ya boitshwaro bo nepahetseng, di hlokolosi bakeng sa Puso e sebetsang hantle ekasitana le e fedisang bobodu, ho hira ka sewesoweso hammoho le tshenyo.

Ditekolo tsa botshepehi e se e tla ba tlhokeho e tlamang ha ho hirwa batho ba tlang ho sebeletsa mmuso, mme ho se ho tla ngodiswa batho le ditlhahlobo tsa ho kena. Tsena di tla etswa e le ho latela Komishene ya Kgapo ya Puso, le ka ho etsa dintho ka mokgwa o dumellanang le meralo ya tataiso bakeng sa ho etsuwa profeshenale ha ditshebeletso tsa mmuso.

Re fetola melao ekasitana le ho tiisa seabo sa Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso bakeng sa ho etsa bonnete ba hore ho hirwa batho ba nang le thupelo le mangolo maemong a botsamaisi bo ka boholong, ekasitana le ho kgannela dintho moo ho tlang ho thehwa ditshebeletso tsa mmuso o le mong, o nang le tshebedisanommoho”.

- 2.5. Bili e tla etsa bonnete ba hore Komishene e kgona ho phethahatsa taelo ya yona, jwalo ka ha e le yona mohlakomedi wa puso e ntle le puso e thehilweng hodima mekgwa e nepahetseng ya boitshwaro, ka ho dumellana le maikemisetso a sehlooho a mmuso; mme Bili e tla etsa bonnete ba hore Komishene e etsa tsena ntle ho tshabo, leeme, tshekamelo kapa boitshunyako.
- 2.6. Bili e tla ntlafatsa bokgoni ba Komishene ha e arabela mathata a bobodu, ao ho bonahalang e le e nngwe ya diphephetso tse supilweng ka hare ho tlaleho ya Komishene ya Diphuputso tsa diqoso tsa Kgapo ya Puso, Bobodu le Manyofonyoho ka hare ho Makala a Mmuso, ho Kenyeletswa le Ditheo tsa Puso, e neng e eteletswa pele ke Moahlodi Zondo. Tsepamisetso ya maikutlo a Komishene

hodima ditaba tse amanang le bobodu le botshepehi e tla etswa ho phatlalla le tsamaiso ya puso, e seng bakeng sa ditshebeletso tsa mmuso feela. Komishene e tla nne e tswelle ho tsamaisa Mohala wa Bosetjhaba o etseditsweng Twantsho ya Bobodu (National Anti-Bobodu Hotline), e be e sikare mosebetsi wa ho etsa diphuputso tse feletseng, ekasitana le tsamaiso ya ditletlebo, eo e iqalletseng yona ho phatlalla le tsamaiso ya mmuso, ho kenyeleditswe le ditshebeletso tsa mmuso.

- 2.7. Boikemelo ba Komishene bo tla tiiswa ka taelo e totobetseng ya tsamaiso ya mmuso ekasitana le ho ba boemong bo botle jwalo ka setheo sa semolaotheo se ikarabellang ho Palamente. Sephetho sa sena e tla ba ntlafalo ya lekala la Ketsamelao la peoleihlo ya Mmuso hodima lekala la Phethahatso, ka thuso ya ditlaleho tsa Komishene.

3.SE FUPERWENG KE BILI

- 3.1. Polelwana ya 1 e batla ho fana ka tlhakiso mabapi le mareo a sebediswang ka hara Bili. Ho fanwa ka ditlhaloso tsa mareo a kang “mmuso wa lehae”, “masepala”, “setheo sa mmuso”, “tsamaiso ya puso”, “Diofisitsamaiso” ekasitana le “Foramo ya ditherisano ya Komishene’.
- 3.2. Polelwana ya 2 e sebetsana le ho sebediswa ha Molao, mme e bolela hore o sebetsa tsamaisong ya ditshebeletso tsa mmuso ekasitana le tsamaiso ya mmuso.
- 3.3. Polelwana ya 3 e sebetsana le theho ya Komishene, e botjwang ke Bakomishenara ba 14, ba hlwauwang ke Mopresidente.
- 3.4. Polelwana ya 4 e sebetsana le ho hlwauwa ha Bakomishenara ba tlamehang hore e be batho ba loketseng, le ba nepahetseng ka mokgwa o dumellanang le karolo ya 196(10) ya Molaotheo, ka ho nepana le ditokisetso tsa Molaotheo tse fuperweng ke karolo ya 196(7) hammoho le ya 196(8). Boemong ba naha ho na le Bakomishenara ba bahlano, le Mokomishenara a le mong (1) bakeng sa provense ka nngwe. Mopresidente o hlwaya Bakomishenara a itshetlehile ka kgothaletso ya Palamente kapa ya lekgotla la ketsamelao la provense, ekasitana le Tonakgolo.
- 3.5. Polelwana e batla ho thusa ka ho tlisa tshebedisano mehatong ya ho hlwaya Bakomishenara, ka ho kenya tlhokeho ya mangolo a thuto a boemo ba NQF 8 a kgothaletswang, kapa mangolo a thuto a boemo bo tshwanang, ekasitana le tlhokeho ya boiphihlelo ba dilemo tse robedi, bonyane, makaleng a tshebetso a amehang. Sena se etswa bakeng sa ho netefatsa ha Bakomishenara e tla ba batho ba profeshenale, ba nang le tsebo le bokgoni bo nepahetseng hore ba ka phethahatsa taelo ya Komishene, ka hare ho ho etsuwa profeshenale ha meralotataiso ya ditshebeletso tsa mmuso. Ho feta mona, e lokisetse hore Setho sa Palamente, sa lekgotla la ketsamelao la provense, sa lekgotla la masepala kapa sa boto kapa mokgatlo o mong o laolang wa setheo sa mmuso, se se ke sa sebeletsa jwalo ka Mokomishenara, e bang motho eo a kile a nna a sebetsa boemong boo dilemong tse pedi tse fetileng, tse balwang ho tloha ka letsatsi la papatso e memelang batho ho kenya dikopo tsa ho ba Bakomishenara.
- 3.6. Kano ya ofisi kapa boitlamo ba tiiseletso ka pele ho Moahlodi e Moholo wa lefapha le maleba la Lekgotla le Phahameng, kapa moahlodi e mong, e kenngwa tshebetsong ka hare ho Shejulu ya 1 ya Bili ho etsa bonnete ba hore

Bakomishenara ba itlamba le ho utlwisisa seabo sa bona ho sireletsa Molaotheo, ekasitana le ho kgothaletsa makgabane a boitshwaro bo nepahetseng a hodimo.

- 3.7. Polelwana ya 5 Polelwana e sebetsana le ho amohuwa tokelo ya ho hlwauwa bakeng sa ho ba Bakomishenara, ka mokgwa o dumellanang le ditokisetso tsa semolaotheo.
- 3.8. Polelwana ya 6 e sebetsana le ho behelwa meedi ya ho etswa ha mesebetsi e meng ke Bakomishenara, mehato ya ho ntjhafatswa ha sehla sa ofisi sa Bakomishenara, ekasitana le ho tswa ofising ha Bakomishenara. Sehla sa Mokomishenara sa ofisi ke dilemo tse hlano, se ka ntjhafatswang ka dilemo tse ding tse hlano ka kgothaletso ya Komishene, hammoho le ka tshehetso ya Mokomishenara. Mokomishenara e tlameha ho dula e le motho ya loketseng le ya nepahetseng, mme a bolokile boemo ba tshebetso bo kgotsofatsang maloka le mesebetsi le maikarabelo a hae boleleleng ba sehla se tlang ho ntjhafatswa bakeng sa sehla se seng sa ofisi ka dilemo tse hlano.
- 3.9. Ka ho ya ka Polelwana, Mokomishenara o tlameha hore e se ke ya e ba setho sa sebopeho sa mokga ofe kapa ofe wa dipolotiki, le haele mokgatlo wa dipolotiki. Mokomishenara a se ke a kena mosebetsing o mong ka thoko nakong eo e ntseng e le Mokomishenara, ntle feela le haeba a fumantshitswe tumello ke Mohlomphehi Mopresidente. Mokomishenara a ka tloswa ofising ka lebaka la boitshwaro bo sa amohelehang mosebetsing, ho hloleha ka lebaka la bophelo bo seng botle kapa ho haelewa ke tsebo/bokgoni ba mesebetsi, ka ho ipapisa le melawana e maleba ya lekgotla la ketsamelao la provense kapa Palamente ya Bosetjhaba, ho ya ka moo ditaba di ka bang ka teng, le teng haeba Mokomishenara o fuwe monyetla wa ho arabela diqoso ka ngollano.
- 3.10. Polelwana ya 7 e lokisetša hore Mopresidente a kgethele modulasetulo le motlatsa modulasetulo boemong bakeng sa Komishene. Polelwana e boetse e sebetsana le ho kgethelwa boemong nakwana ha modulasetulo kapa motlatsa modulasetulo e bang ho etsahala hore modulasetulo le motlatsa modulasetulo ba tswe ofising kapa e be ba sitwa ho tshwara mokobobo.
- 3.11. Polelwana ena e tsamaellana le Polelwana ya 7(3) ya Molao wa Phetolo wa Ditshebeletso tsa Mmuso, 2019, e bolelang hore, “e bang modulasetulo hammoho le motlatsa modulasetulo, ka bobedi ba bona, ba le siyo, kapa ba sitwa ho tshwara mokobobo jwalo ka modulasetulo, ho sa natse lebaka, teng Mopresidente o tla kgetha Mokomishenara ya mong boemong ba ho tshwara mokobobo jwalo ka modulasetulo wa Komishene ka nako e sa feteng matsatsi a 30”.
- 3.12. Sena ke ho etsa bonnete ba hore ho ba le motho ya kgethetsweng boemong ba Mokomishenara ha modulasetulo le motlatsa modulasetulo, ka bobedi, ba se ba ssa tshwara ofisi, ekasitana le ho etsa bonnete ba hore mohato o behwa leihlo ka mora matsatsi a mang le a mang a 30, hore ho tle ho etswe qeto ka seo bohato bo loketseng e tshwanelang ho ba sona.
- 3.13. Polelwana ya 8 e lokisetša hore meputso ya Bakomishenara e tla behwa ke Mopresidente, kgafetsa, ka tlhokomediso e tlang ho phatlalatswa ka hare ho *Koranta ya mmuso*, ka mora ho ba a nkele hloohong dikgothaletso tsa Komishene e Ikemetseng bakeng sa Baokamedi ba Ditheo tsa Mmuso. Ho bohlokwa ho qoba

ho beha mekgolo ya Bakomishenara boemong bo tshwanang le ba mokgolo o fumanwang ke Molaodi-Kakaretso, ka hare ho ditshebeletso tsa mmuso, ka ha sena se atisa ho beha Bakomishenara boemong ba bahlanka.

- 3.14. Ha e sekaseka meputso ya Bakomishenara, Komishene e Ikemetseng bakeng sa Meputso ya Baokamedi ba Ditheo tsa Mmuso e tlameha ho rerisana le Setho sa Kabinete se jarang boikarabelo bakeng sa Ditjhelete.
- 3.15. Ho ka kgothaletswa sekepele sa mokgolo se fapaneng bakeng sa Modulasetulo, Motlatsa Modulasetulo ekasitana le Bakomishenara ba bang ba Komishene. Polelwana ya 8(6) e bolela hore meputso ya Bakomishenara ha e a tshwanela ho ka fokotswa, mme le maemo a ho hirwa ha a tshwanela ho ka fetolwa ka tsela e lematsang nakong ya sehla sa Mokomishenara ofising, ho kenyeletswa le ntjhafatso efe kapa efe ya sona.
- 3.16. Polelwana ya 9 e lokisetsa tlhahlobo le dipotso tsa Komishene. Komishene e ka etsa ditlhahlobo ka ho ikisa ka seko kapa ka ho hlahloba direkoto, mme e ka kopa ho nehwa direkoto kapa tlhahisoleseding eo mafapha le ditheo tsa mmuso tse ka hara tsamaiso ya mmuso di tlamehileng ho nehelana ka tsona.
- 3.17. Polelwana ya 10 e lokisetsa hore Komishene e matlafaditswe ho ka etsa diphuputso ka hara mafapha, makala a mang a mekgatlo ka hara ditshebeletso tsa mmuso le tsamaiso ya mmuso. Komishene e tlameha hore e fihlelle direkoto le tlhahisoleseding e maleba e tlang ho e thusa ha e phetha mesebetsi ya yona, ho kenyeletsa le mmusong wa lehae ekasitana le setheong sa mmuso.
- 3.18. Polelwana ena e boetse e sebetsana le dingongoreho tsa basebeletsi ditheong tsa mmuso le ho bomasepala.
- 3.19. Polelwana ya 11 e sebetsana le ho romellwa ha dipaki disamane tse di qobellang ho tla ithahisa ka pela Komishene kapa ho hlalisa rekoto efe kapa efe, le haele ntho efe kapa efe e ka hlokaahalang bakeng sa ho phethwa ha mesebetsi ya Komishene molaong. E lokisetsa hore ho sitwa ha paki ho ikobela ditokisetso tsa karolo ena ke tlolo ya molao.
- 3.20. Polelwana ya 12 e lokisetsa bakeng sa tlaleho ya Komishene, maloka le ngongoreho kapa diphuputso, hore e fumantshwe batho ba amehang ngongorehong/diphuputsong hang ha tlaleho e se e phethetswe mme ho nehelanwe ka yona ho molaodi-phethahatso ya loketseng, kapa ho motho ofe kapa ofe. Ho ka boetse ha nehelanwa ka tlaleho ya diphuputso ka tumello ya motho eo e mong, kapa batho, ka moo ditaba di ka bang ka teng; mme tlhahisoleseding e itseng e ka tloswa karolong ya tlaleho kapa karolo e amanang le motho ofe kapa ofe.
- 3.21. Polelwana ya 13 e lokisetsa hore lefapha, setheo sa mmuso kapa masepala o amohelang tlaleho ya Komishene e ba laelang ho etsa ka tsela e itseng, tlasa molao o qollehileng, lefapha kapa masepala oo, o tlameha hore o arabele ka ho nehelana ka moralo wa tshebetso ho Komishene, oo ba tlo tla ba o latela ha ba kenya tshebetsong boeletsi, ditaello kapa dikgothaletso tsa Komishene matsatsing a 60 kapa nakong ya bokgutshwane kapa bolelele bo jwalo, ka moo ho tla bolelwa ka teng ke Komishene ka hare ho tlaleho e loketseng.

- 3.22. E bang ho etsahala hore molaodi-Phethahatso a sitwe ho kenya qeto tshebetsong tlasa mabaka a utlwahalang, o tlameha hore a kgutlele ho Komishene ka mabaka, kapa a yo phephetsa tlaleho ya Komishene lekgotleng la dinyewe, moo ho nang le lebaka le utlwahalang la ho etsa jwalo. Tokisetso ena e sebetsa ho Ratoropo ekasitana le ho Lekgotla-Phethahatso la Masepala le Balaodi-Phethahatso, Baduladitulo, ho diboto kapa ho Mohlanka-Phethahatso e Moholo wa setheo sa mmuso.
- 3.23. Polelwana ya 14 e lokisetsa hore Mokomishenara, hammoho le mosebeletsi, ho latela se lohothwang ka hare ho Polelwana ya 16, o tlameha hore a sebetse ka boikemelo le ka ntle ho tshabo kapa tshekamelo ha a kenya tshebetsong taelo ya Komishene. Polelwana ena, ha e tswela pele, e thibela mosebeletsi wa Diofisitsamaiso tsa Komishene kapa Mokomishenara ho ka fana ka thuso tabeng efe kapa efe eo mosebeletsi kapa Mokomishenara a ka bang le thahasello ya ho kgola molemo o itseng ho yona.
- 3.24. Polelwana ya 15 e sebetsana le ho sitiswa ha Komishene nakong eo e sebedisang matla a yona, kapa e phethang mesebetsi ya yona. Motho mang kapa mang ya fumanwang a le molato ka ho sitisa Komishene o molato ka ho tlola molao, mme ha ho dihwa kahlolo ka yena, o tobane le kahlolelo ya ho hlola ntlwanatshwana nako e ka fihlang ho dikgwedi tse 12, kapa kotlo ya ho lefa tjhelete e ka fihlang ho R50 000.00.
- 3.25. Polelwana ya 16 e sebetsana le ho hlongwa ha Diofisitsamaiso tsa Komishene bakeng sa ho fana ka tshehetso lehlakoreng la tsamaiso le ho la boeletsi ho tsa tekgeniki ho Komishene. Basebeletsi ba Ofisi ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso ba nkuwa e le ba hiretsweng ho sebetsa ka hare ho Diofisitsamaiso tsa Komishene. Maemo a ditshebeletso tsa bona a fetisetwa tlasa Diofisitsamaiso ka ho tloswa ha mesebetsi tlasa lefapha le leng ho ya ho le leng. Mookamedi wa Diofisitsamaiso ke Mohlanka-Phethahatso e Moholo ya nang le boikarabelo ba ho tsamaisa merero ya Komishene, mme o hlwauwa ke Komishene. Mohlanka-Phethahatso e Moholo o ikarabella ho Modulasetulo wa Komishene ekasitana le ho Komishene, mme tshebetso ya hae ke ya sehla sa dilemo tse hlano, mme sehla seo se ka ntjhafatswa a ekeletswa ka dilemo tse ding tse hlano.
- 3.26. Polelwana ya 17 e lokisetsa hore Komishene e nehelane ka matla a yona ho komiti efe kapa efe, kapa dikomiti tsa Mokomishenara kapa Bakomishenara ba fetang a le mong, tlasa maemo kapa dipehelo tse tlang ho behwa ke Komishene. Komishene ha e a tshwanela ho ka nehelana ka matla a yona a ho etsa Melawana. Ho feta mona, Komishene ha e amohuwe matla afe kapa afe ka lebaka feela la ho nehelana ka matla a yona ho mang kapa mang. Polelwana ena e tswela pele ho lokisetsa hore Modulasetulo wa Komishene a ka nehelana ka matla afe kapa afe a bolelwang ka hare ho Polelwana ya 16(2) ho Mohlanka-Phethahatso e Moholo.
- 3.27. Polelwana ya 18 e sebetsana le ditjhelete ekasitana le boikarabelo ba Komishene. Ka ho ya ka Polelwana, Modulasetulo ke Molaodi ya Phethahatsang wa Komishene. Ditekanyetso tjhelete tsa Komishene di tla ajwa ho tswa ditjheleteng tse tlang ho ajwa ke Palamente maloka le Komishene jwalo ka setheo sa semolaotheo.

- 3.28. Mohlanka-Phethahatso e Moholo ke mohlanka ya ikarabellang bakeng sa Komishene, ka ho latela karolo ya 36 ya Molao wa Ditjhelete tsa Mmuso, 1999). Mesebetsi ya mohlanka ya ikarabellang e tsamaellana le maikarabelo ka ho ya ka karolo ya 38 ya Molao wa Ditjhelete tsa Mmuso.
- 3.29. Ka ho ya ka Karolo ya 40 ya Molao wa Ditshebeletso tsa Mmuso, Mohlanka ya ikarabellang o jara boikarabelo ba honehelana ka ditlaleho tsohle, ditatements tsa ditjhelete, diphephetjhana hammoho le tlhahisoleseding e nngwe eo a tlamehang ho e bokella mme a hlokomedise Molaodi-Phethahatso ka yona bakeng sa ho tjhaelwa monwana pele ho hore a nehelane ka tlaleho ho Lefapha la Matlotlo la Naha, ho Molekodi-Kakaretso wa Ditjhelete, ho Palamente kapa ho mokgatlo kapa setheo sefe kapa sefe se ka ntle.
- 3.30. Komishene e tla itaolela akhaonto ya yona ya banka, mme ditekanyetsotjhelete tsa yona tsa selemo di tla botjwa ke ditjhelete tse ajwang ke Palamente bakeng sa morero wa yona ekasitana le ditjhelete tse amohelwang e le dinyehelo kapa ditjhelete-thuso, kapa ditjhelete tsa tsamaiso tse leshwang hodima lebaka la pusetso ya ditjeho tsa sebele diprojekeng tse itseng, tse ka phethahatswang ka kopo ya setheo sa Puso. Ditefiso tse sebetsang boemong bona di tla phatlalatswa ka hara Koranta ya Mmuso.
- 3.31. Sena se a hlokeha, ka ha Komishene e tla kenya taelo ya yona tshebetsong maloka le ditheo tsa mmuso hammoho le mmuso wa lehae ka sekepele se eketsehang, le ho latela boteng ba disebediswa. Ofisi ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso e tla be e fallisetwa ka hare ho Diofisitsamaiso tsa Komishene le ditekanyetsotjhelete tsa yona, tsa jwale; mme tokisetso ena e tla sebediswa ke Diofisitsamaiso. Ka ho nna di eketswa, ditekanyetsotjhelete tsa tlatsetso di tla hlokeha bakeng sa ho kenngwa tshebetsong ha taelo e atoloseditsweng ho fihlella le ho ditheo tsa mmuso ekasitana le ho mmuso wa lehae.
- 3.32. Polelwana ya 19 e lokisetša ho hlalelwa ha dinyewe kgotla ho etswang ke Komishene kapa ho etswang kgahlano le yona. E lokisetša hore Komishene ke setheo sa molao, se ka hlalelang nyewe ya tseko mme le sona ho ka hlalelwa nyewe ya tseko kgahlano le sona. Molao wa Boikarabelo ba Puso, 1957 (Molao wa Nomoro ya 20 wa 1957), o sebetsa ho Komishene.
- 3.33. Polelwana ya 20 e lokisetša matla a Komishene ho ka etsa melawana ka tlhokomediso ka hara *Koranta ya mmuso* maloka le dingongoreho, ditlitlebo, ho ntshuwa ha disamane, ditjhelete tse lefellwang ditshebeletso tseo Komishene e ka nehelanang ka tsona, ekasitana le taba e nngwe eo ho dumelletsweng hore e ka laolwa ka tlasa molawana.
- 3.34. Polelwana ya 21 e lokisetša ho ntshuwa tshebetsong ha melao ekasitana le ho fetolwa ha yona.
- 3.35. Polelwana ya 22 e lokisetša ditlhophiso tsa diphetoho, tse sebetsang ho Komishene.
- 3.36. Polelwana ya 23 e lokisetša sehlooho se sekgutshwane hammoho le ho qala ho sebetsa ha Molao. Polelwana e lokisetša hore Mopresidente a behe letsatsi leo Molao o tlang ho qala ho sebetsa ka lona, ka ho etsa Phatlalatso-semmuso ka

hara *Koranta ya Mmuso*. Ho feta mona, Mopresidente o nehwa matla a ho beha matsatsi a fapaneng bakeng sa ho etsa bonnete ba hore ho ba le ho kenngwa tshebetsong, ka mekgahlelo, ha taelo ya Komishene maloka le —

- bomasepala kapa mekgahlelo ya bomasepala; hammoho le
- ditheo tsa mmuso kapa mekgahlelo ya ditheo tsa mmuso.

4. DITLAMORAO HO MOKGATLO LE BASEBETSI

4.1. Tebello ke hore ho keke ha eba le ditlamorao tsa letho ho mokgatlo, le haele ho basebetsi, bakeng sa Komishene, tse ka tlišwang ke ho fallisetšwa ha jwale ha sebopeho sa mokgatlo Diofisingsamaiso tse sa tswa hlongwa tsa Komishene. Sena se tla etšwa ka ho tlošwa ha mesebetsi Ofising e teng mme e iswe Diofisingsamaiso, ho kenyeleditswe le disebediswa hammoho le ditekanyetsotjhelete, ho sa etšwe diphetoho ho moralo wa mokgatlo kapa ho palo ya basebetsi.

4.2. Ha taelo ya Komishene e kenngwa tshebetsong hore e akaretse tsamaiso ya dingongoreho, ya ditletlebo; ho behwa leihlo le ho lekolwa ha bomasepala le ditheo tsa mmuso boemong ba mmuso wa lehae, ekasitana le mmuso boemong ba naha le boemong ba provense, Komishene e tla hloka hore e ekeletšwe basebetsi. Mekgahlelong ya pele, mosebetsi o motjha, maloka le bomasepala le ditheo tsa mmuso, o ka tsamaiswa ka ho hlopha botjha disebediswa ho latela bohlokwa ba tsona. Ho tla hlongwa moralo o kenyang dintho tshebetsong, o kenngwang ka mekgahlelo.

4.3. Ho ka nna ha hlokeha ditjhelete tse ding le basebetsi ba bang moo ho loketseng teng bakeng sa kgolo e lebeletšweng ya Diofisitsamaiso ka mora ho ba Komishene e hlongwe, mme ho tla itshetleha ka ho tjhaelwa monwana ha ditekanyetsotjhelete tsa tlatsetso. Taelo e atelositsweng e ka kenngwa tshebetsong ka ho sebedisa basebetsi ba nakwana kapa disebediswa tsa nakwana, projeke ka projeke, ho fihlela Diofisitsamaiso di e na le disebediswa tse lekaneng ho ka kenya tshebetsong taelo ya tsona e feletseng ka hare ho bomasepala le ditheo tsa mmuso.

5. DITLAMORAO BAKENG SA PUSO

5.1. tokomane e buellang ho qalwa ha projeke e phehela hore ho be le ho tlošwa ha mesebetsi ya ofisi e teng, mme mesebetsi eo e fallisitswe tlasa Diofisitsamaiso, ho kenyeleditswe le disebediswa tse teng le ditekanyetsotjhelete. Boitokisetso bo tla ba teng, ekasitana le ntshetsopele ya mekgwatshebetso e hlokehang bakeng sa ho lokisetša ho tloha ditshebeletsong tsa mmuso, mme ho sebediswe mekgwatshebetso e kopanetsweng ke mafapha moo e fumanehang. Kekeletso ya bajetekgolo, e lekantsweng, selemong sa pele sa ho hlongwa ha Diofisitsamaiso, ditjeho tsa teng di ballwa ho R15 780 960, mme mehlodi ya ditjhelete e tla fumanwa ho tswa ka hare.

5.2. Hang ha Bili e se e fetotswe molao, taelo ya Komishene e tla tiiswa e be e ateloswe ka ho ya ka mmuso wa lehae hammoho le ditheo tsa mmuso. Ho se ho kentswe lekala la tlatsetso sebopehong sa ditekanyetsotjhelete, e leng, Lenaneo la 5: Ditshebetso tsa Diprovense, ho etsa bonnete ba hore ho ba le kgokahanyo e ntle ya ditshebetso bakeng sa phethahatso ya taelo ya Komishene boemong ba

provense. Tekanyetso ya ditjeho tsa motheo ya Bili ya Komishene, ya Ditshebeletso tsa Mmuso, sehleleng sa MTEF, e ka mokgwa o latelang:

Mokgwathophiso ka mekgahlelo tshebetsong/kgwebong	2024/2025 Motheo R'000	2025/2026 Motheo R'000	2026/2027 Motheo R'000
Tefo ya basebeletsi	84 194	89 245	94 600
Thepa le ditshebeletso	40 930	29 749	30 525
Metjhini le thepa	2 916		1 009
Mokgwathophiso ka mekgahlelo tshebetsong/kgwebong ka botlalo	128 040	118 994	126 134

Diphetho: diphetho tse ikgethang ho bankakarolo (ke ho re: baunamelemo) boitshwaro/mekgwa, tsebo, bokgoni ba mosebetsi, boemo hammoho le matla tshebetsong:

- 5.3. Ditjeho tse lebeletsweng bakeng sa ho kenngwa tshebetsong ha taelo ya Komishene ho bomasepala le ditheong tsa mmuso e tla ba tse nepanang le kgolo e lebeletsweng ya Komishene ka mora ho ba e hlongwe jwalo ka setheo sa semolaotheo, mme di tla itshetleha le ka ho tjhaelwa monwana ha ditekanyetsotjhelete tsa tlatseso.
- 5.4. Ho kenngwa tshebetsong ha taelo ya Komishene ho bomasepala le ho ditheo tsa mmuso ho reretswe hore ho etswe ka mekgahlelo, ho ya le ka boteng ba disebediswa ekasitana le kgonahalong ya ho ba le ditjhelete tsa taolo/pusetso ya ditjeho hodima diprojeke tse qollehileng, tse kentsweng tshebetsong ka kopo.

6. MEKGATLO YA MAFAPHA KAPA BATHO BAO HO RERISANWENG LE BONA

- 6.1. Tokomane e buellang ho qalwa ha projeke hammoho le tekolo ya tshusumetso ya maemo a moruo kahisanong e ile ya phethelwa bakeng sa ho fana ka motheo wa ho buella Bili ekasitana le ho hlongwa ha Diofisitsamaiso, molemong wa ho ntlafatsa boitaolo le boikemelo ba Komishene.
- 6.2. Ditherisano tse mabapi le Bili ya sethatho di ile tsa tshwarwa dikopanong tse fapaneng tsa Komishene tsa meralo ya maano, dipakeng tsa 2018 le 2023. Bili e ile ya tekwa ka pele ho Foramo ya ditherisano ya Komishene, ka pele ho basebeletsi ba Komishene, mme ho ile ha ba ha rerisanwa le bakgathatema ba bang ba bangata. Ha boela ha rerisanwa le ditheo tsohle tse tshehetsang demokerasi, tse kenyeletsang Lefapha la Tsamaiso ya Ditshebeletso tsa Mmuso, Lefapha la Matlotlo la Naha, Letlole la Pentjhele la Basebeletsi ba Mmuso, Ofisi ya Ditheo tse Tshehetsang Demokerasi, Ofisi ya Mosireletsi wa Setjhaba, ekasitana le Ofisi ya Molaodi-Kakaretso wa Dibukatjhelete. Bili e ile ya phatlalatswa ka hare ho Koranta ya Mmuso ka la 9 Phupjane 2023, ho fa setjhaba monyetla wa ho phehisa; mme e ile ya phatlalatswa ka mokgwa o neng o dumella mekgatlo ya mebuso ya lehae, jwalo ka SALGA, bomasepala ekasitana le batho ba bang ba nang le thahasello monyetla wa ho teka diphehiso maloka le melao e so kang e ba ya moshwelella. Diphehiso tsa bona di ile tsa elwa hloko, mme tsa kenyeletswa ka

hare ho Bili. Diphehiso tse amohetsweng dikopanong tsa tlhakisetsa tse ileng tsa tshwarwa, di ile tsa kenyeletswa ka hare ho Bili; mme hara diphehiso tse amohetsweng, tse ngotsweng, tse 16, e bile tse tharo feela tse sa kang tsa tshehetsa Bili ka botlalo.

- 6.3. Ho ile ha nonngwa le maikutlo a Sehlopha sa Tshebetso sa Puso le Maqhama a Mebuso. Ka mokgwa o dumellanang le karolo ya 154(2) ya Molaotheo, ho ile ha shebisanwa ka Bili haholwanyane le SALGA ya Provense ya Leboya-Bophirima, SALGA ya Provense ya Kapa-Bophirima ekasitana le SALGA ya Provense ya Limpopo.

7. DITLAMORAO TSA SEMOLAOtheo

- 7.1. Bili e batla ho kenya tshebetsong meralotataiso ya ketsamelao le ya ditheo, e tshehetsang le ho kgothaletsa boikemelo, ho kenngwa tshebetsong ho se nang leeme, ho nang le nnete, ha taelo ya Komishene ya Ditshebeletso tsa Mmuso ka ho ya ka karolo ya 195 le ya 196 ya Molaotheo.
- 7.2. Ho kgothaletswa ha Puso e thehilweng hodima mekgwa e amohelang, e profeshenale le e nang le ntshetsopele, ho tla fihlellwa ho phatlalla le ditshebeletso tsa mmuso ekasitana le tsamaiso ya mmuso. Hona ho tla fokotsa tshebetso e seng ntle ka hare ho ditshebeletso tsa mmuso, mme ho kgothaletse tshebedisanommoho le ho etsuwa profeshenale ha tsamaiso ya mmuso.

8. MOKGWATSHEBETSO WA PALAMENTE

- 8.1. Qeto e mabapi le hore na Bili ke Bili ya karolo ya 76 e etswa ka ho ipapisa le lenane le totobetseng la ditaba tsa ketso ya melao ka hare ho karolo ya 76(3)(a) ho isa ka (f) ya Molaotheo, ekasitana le hore na ditokisetso tsa Bili di wela ka hare ho meralo ya tataiso, ya ketsamelao, e seng e ntse e sebetsa ka hara provense, ka bobatsi.
- 8.2. Karolo ya 76(3)(e) ya Molaotheo e lokisetse hore melao efe le efe e lohothwang ka hare ho karolo ya 196 ya Molaotheo, e tlameha hore e fetiswe ka ho ipapisa le mokgwatshebetso o ka hara karolo ya 76. Ka lebaka la sena, Bili e tlameha ho sejetswa ka ho ya ka karolo ya 76 ya Molaotheo; e leng ho bolelang hore Bili e tla tlameha hore e tshohlwe ka hare ho Ntloseema ya Naha ekasitana le Lekgotleng la Diprovense la Naha, ka ha melao ya naha e le yona e amang mesebetsi le bokgoni ba diprovense.
- 8.3. Ho ka nna ha e ba le tlhokeho ya hore Bili e fetisetswe ho ba Ntlo ya Naha ya Baetapele ba Meetlo le Ditjhaba tsa MaKhoi-San, ka mokgwa o dumellanang le karolo ya 39(1)(b) ya Molao wa Boetapele ba Meetlo le Ditjhaba tsa MaKhoi-San, 2019 (Molao wa 3 wa 2019), ka ha e amana le ditaba tse bolelwang ka hare ho karolo ya 154(2) ya Molaotheo.

E hatisitswe ke ba Creda Communications
ISBN 978-1-4850-1016-6